

ТЕРОР У ПОСЛЕДЊОЈ ГОДИНИ РАТА

Победе антифашистичке коалиције у току 1943. године, а нарочито Совјетског Савеза над трупима Сила осовине, имале су крупне последице за даљи развој II светског рата. Једна од веома важних последица била је разбуктавање ослободилачких покрета у готово свим земљама које је -окупира-ла нацистичка Немачка.

/ Нарочито видне успехе у борби против немачких трупа постигле су јединице Народноослободилачке војске у Југославији, за шта су добиле јавно признање свих чланова антифашистичке коалиције. Такође је и Немачка врховна команда била принуђена да призна снагу НОП-а и његове јаке позиције на територији Југославије, да се „његово војничко уништење, већ због проширења покрета на великим просторима морало да сматра као неизводљиво" и да немачко командовање није било у стању ништа друго осим да повремено напада Оперативну групу дивизија НОВЈ са циљем да бар спречи њен продор у Србију.

Почетком 1944. године у Србији је дошло до још снажнијег збијања непријатељских снага у борби против јединица Народноослободилачке војске. У процени политичке ситуације Покрајинског комитета КПЈ за Србију каже се: „Ситуација у Србији развија се тако да Недић и Дража, Дража и Немци прелазе на отворену сарадњу. Бледи разлике између прве двојице и мало се разликују по начину деловања и службе окупатору и по пароллама. Мобилизација и једних и других спроводи се уз помоћ Немаца.

На терену округа Београд заједно делају Немци, недићевци, Специјална полиција и четници. Народ се одупире покушајима и једних и других за мобилизацију. У свом бесу дражиновци су у селу Враћићу близу Београда убили 60 људи, жена и деце."¹

/ Из ових неколико реченица види се да је још увек била тешка ситуација за НОП и делокупни српски народ. Однос снага још је био несразмеран и у корист окупатора и шихових сарадника. Само четници, на пример, имали су знатно бројније снаге на располагању него јединице Народноослободилачке војске. Непријатељи су располагали следећим снагама: Немци су од својих јединица имали: 5. полицијски моторизовани пук на територији Сјеница—Дуга Пољана—Нови Пазар; 3 добровољачка полицијска пука „Србија", са седиштима штабова у Нишу, Београду и Краљеву; Легију „Кремплер", састављени од три батаљона албанских квислиншких трупа и муслиманске фашистичке милиције у Санџаку; 2. пук „Бранденбург" у рејону Прибоја и Пријепоља; 696. моторизовани батаљон пољске жандармерије у рејону

¹ АИРПС, ПКС 465.

Ужица и Шапца; 5. пук за осигурање железница; затим 500. SS-падобранско-ловачки батаљон у Краљеву и неколико батаљона трећепозиваца. Од бугарских снага на територији Србије налазио се 1. окупациони корпус и делови 1. армије јачине од око четири дивизије. Такође су и квислинзи појачали своје јединице. Руски заштитни корпус имао је сада пет пукова; Српски добровољачки корпус такође пет пукова јачине од 8—9.000 војника и Српска државна стража јачине преко 18.000 људи. Бројно стање свих Недићевих снага износило је 28.963 војника, подофицира и официра.² Истовремено су четници Драже Михаиловића у Србији располагали са 30 корпуса, чији је састав био различит — од 500—2.000 људи. Сваки корпус покривао је територију једног округа, а негде су у једном округу постојала и два корпуса.

Задатак свих поменутих окупаторских и квислиншких јединица био је да обезбеде главне комуникације у Србији за маневар трупа и дотур материјала против јединица Народноослободилачке војске унутар Србије, затим да очувају административно-управне и економске центре окупатора и да спрече продор у Србију Оперативне групе дивизија НОВЈ, а самим тим да онемогуће даље ширење војничког и политичког утицаја НОП-а у Србији.

Насупрот окупаторским и квислиншким јединицама, почетком 1944. године у Србији је дејствовало више одреда, батаљона и бригада НОП-а. У Шумадији је привремена Шумадијска бригада водила свакодневне борбе са надмоћним окупаторско-квислиншким и четничким снагама. Половином фебруара, због великих губитака у људству и недостатку муниције, ова бригада преформирана је у Космајски и Шумадијски одред, који су до пролећа 1944. дејствовали по четама и водовима. Од тих јединица формирана је у селу Даросави априла 1944. 2. шумадијска бригада.

У западној Србији нису постојали партизански одреди, јер је Чачански одред, по наређењу Главног штаба НОВ и ПОЈ, новембра 1943. напустио свој терен и пробио се у Санџак. Новоформирану Таковску чету непријатељ је разбио у марту 1944. у селу Грабовици. Срески комитет за пожешки срез успео је да организује партизанску групу, која је у марту ушла у састав новоформираног Ужичког партизанског одреда.

Једино је јужна Србија представљала снажну базу НОП-а. Тамо су биле концентрисане најбројније снаге Народноослободилачке војске у Србији. На левој обали Јужне Мораве дејствовале су 2, 3. и 4. јужноморавска бригада, затим 1. јужноморавски, Јастребачки, Расински и Зајечарски партизански одред и Озренски партизански батаљон. На подручју Црне Траве и Врања налазила се 5. и 6. јужноморавска бригада и 2. јужноморавски и Косовски партизански одред. Поменуте јединице држале су пространа ослобођена подручја, нарочито у Топлици и Јабланици, што је изазивало страх код четника, те су у својим извештајима писали да је „стање у Топлици и Јабланици

² Према извештају официра за везе НДХ код немачког команданта за Југоисток од 1. априла 1944, АВИИ, НДХ, К—88—1/6—1.

очајно" и тражили да се овде концентришу јаке снаге, јер ће у противном „изгубити битку за Србију".

Јединице НОП-а у источном делу Србије налазиле су се у тешкој ситуацији. Пожаревачки одред дејствовао је са три чете које су окупљале око 80 бораца. Зајечарски партизански одред и Озренски батаљон морали су привремено да се повуку у јужну Србију, где је од њих формирана у селу Речици, 11. марта, Озренска бригада, која се крајем марта вратила у источну Србију. На десној обали Нишаве налазила се Нишавска партизанска чета, која је крајем марта прерасла у Нишавски партизански одред.³

Непријатељи НОП-а у Србији удруженим снагама предузимали су не само војне него и политичке мере да сузбију његов утицај. Као противтежу Другом заседању АВНОЈ-а, четнички покрет је под окриљем Немаца одржао од 25. до 28. јануара 1944. у селу Ба свој конгрес на коме су се под називом Југословенска народна заједница, ујединиле све организације које су подржавале четнике. На конгресу је образован Централни национални комитет који је требало да послужи као филијала краљевске избегличке владе у Каиру. Донета је и нека врста програма даљег рада и задатака против народноослободилачког покрета.

Непосредно после конгреса у селу Ба избиле су несугласице у четничким редовима. Група око Националног комитета захтевала је да Дража буде само војни руководилац, док би сва политичка питања била искључиво у надлежности Комитета. У овај спор се умешала краљевска влада и према њеним захтевима пронађен је компромис. Дража је могао да се меша у политичка питања а Комитет у војна.⁴

Иако је већина четничких команданата имала уговоре са немачким командантима о ненападању и помагању, Немци нису радо гледали на бројно јачање четничког покрета, а поготову на њихове оружане инциденте против немачких јединица и Српског добровољачког корпуса, па су на састанку 1. фебруара 1944, коме су присуствовали командант Групе армија „Ф", Вајкс, командант Југоистока Фелбер и специјални опуномоћеник спољних послова Нојбахер, констатовали да се већина четничких вођа није држала уговора и да стога не треба продужавати уговоре, него напасти непоелушне четничке вође.

Дан касније, начелник Штаба војноуправног команданта Србије Гајтнер разговарао је са Мајснером о припреми операције против четничког вође Рачића и друге „великог стила" против Калабића. Заменик вође Пропагандног одељења био је за то да се почне са пропагандом против Драже Михаиловића пре него што отпочну борбе и да се четници учине одговорним за мере репресија које ће предузети Немци. Ускоро су избила непријатељства, четнички пуковник Симић обавестио је Немце 17. фебруара 1944. да прекида уговор „јер нису могли да обуздају Српски добровољачки корпус, који је у два маха нанео његовим четницима тешке губитке".⁵

³ Упореди: *Ослободилачки рат...* II, 190—192 и Петар Вишњић, *Продор 2. и 5. дивизије у Србију 1944*, Београд, 1983, стр. 21—23.

⁴ Извештаји официра за везу НДХ код команданта Југоистока од 3 марта и 5. априла 1944, АВИИ, НДХ, К—88—32/5—16, 2/6—1.

⁵ Дневни извештаји за 11. и 12. II 1944. Исто, С—55—57.

Дан касније, Фелбер је издао заповест за гоњење Калабићевих четника под шифром „Трајбјагд“. Истовремено је одлучено да се са неким четницима продуже уговори као, на пример, са Лукачевићем и Поповићем код Лескозца.⁶

Ова операција против Калабићевих четника почела је 17. фебруара у околини Београда, Шумадији до Ваљева и Подриња и трајала је до краја фебруара. Резултати ове операције били су: 913 мртвих, заробљених и ухапшених, од којих 731 у борбама, а око 200 је похапсила Служба безбедности.⁷

О тој немачкој операцији против четника обавештавају нас и неки партијски извори: „Од пре недељу дана на целој територији нашег округа почели су сукоби, потере и разоружавање војних снага дражиноваца, а такође и хапшења њихових политичких организатора. Све те мере предузима окупатор у заједници са Српским доброволчким корпусом и ради тога су доведена појачања у све веће вароши . . . Блокирали село Младеновац. Немци и Бугари прегледали од куће до куће бројно стање. Свакој кући из које је неко у дражиновцима одредили су рок до кад треба да се врати, иначе ће све кућане пострелјати, а куће запалити. Све табле са четничким ларолама су уништене. Све то код народа изазива велико изненађење, поготову што долази после тако присне и сасвим отворене сарадње.“⁸ Истовремено четници су се у једном делу западне Србије око Ужица држали мирно, а неке групе су наставиле са злочинима против симпатизера НОП-а. Тако су 1. фебруара у Јагодини, Ћуприји и Параћину заклали 51 припадника и симпатизера НОП-а. О том злочину је Петар Стамболић 12. фебруара 1944, писао: „Београд бруји о том клању, а у унутрашњости то је постало најважније питање. Нико се не осећа више сигурним да ће сутра осванути.“⁹ Без обзира на ове несугласице и сукобе са четницима, нацисти, квислинзи и четници наставили су са прогонима и хапшењима свих оних на које је пала и најмања сумња да су сарађивали или били наклоњени НОП-у. „Са сигурношћу могу да констатујем“, пише Богољуб Стојановић, из округа Пожаревац, Покрајинском комитету за Србију, „да је данашња наша ситуација тежа неголи лета и пролећа 1943. јер смо поред губитака из редова Партије и симпатизера и губитака руководиоца имали губитке и у одреду. Могуће је да ће ситуацију олакшати сукоб између четника и Немаца.“¹⁰

Међутим, то олакшање било је само привремено. „Сада се непријатељ све више окреће против нас“, каже се у писму ОК Младеноваца.¹¹

Ова неслагања између Немаца и четника изазвала су кризу Недићеве владе. Поред тога, Недић се није слагао са неким министрима,

⁶ Ратни дневник команданта Југоистока за 11. II 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—10, 11.

⁷ Дневни извештај команданта Југоистока за 6. III 1944. Исто С—231.

⁸ Писмо Окружног комитета Младеновац — Покрајинском комитету КПЈ за Србију, 25. II 1944. АИРПС, ПКС, 500.

⁹ Петар Стамболић — Караичићу и Драгом Стаменковићу 12. II 1944. АИРПС, ПКС, 490.

¹⁰ Тина ПК-у 26. II 1944. Исто, ПКС, 486.

¹¹ АИРПС, ПКС, 516.

а и Немачка служба безбедности похапсила му је неколико сарадника који су осумњичени за сарадњу са четницима.¹² Поново је морао да посредује Нојбахер, који се залагао за то да се Недићу дозволи формирање народног савета и да му се обећа федерација са Црном Гором.

Питање односа Немаца према четницима поново је распламсало сукоб између Нојбахера и Мајснера, с тим што је на страни Нојбахера био Недић, а на страни Мајснера Димитрије Љотић. Насупрот Нојбахеру који је заступао политику сарадње са четницима, Мајснер је тражио да четнички покрет треба стално узнемиравати, како би га довели ако не у стање страха, а оно у стање нереди. Осим тога, тражио је да добровољци своје заробљене и ухапшене изручују Служби безбедности. Он је још живео у уверењу да ће са 3.000 припадника полиције моћи протерати јединице народноослободилачког покрета из Србије.¹³

Овај сукоб решен је у Недићеву и Нојбахерову корист, што је значило победу попустљивије политике према четничком покрету. Незадовољан оваквим исходом, Љотић је тајно припремао државни удар помоћу Српског добровољачког корпуса, који је требало да се изведе у ноћи између 1. и 2. марта 1944. Међутим, Недић је на време сазнао за ово па је осујетио удар.

Охрабрен овом победом, а суочен са опасношћу новог продора јединица Народноослободилачке војске у Србију, Недић је преко својих представника, средином марта, ступио у преговоре са четницима Драже Михаиловића, које је заступао Драгутин Рачић. После неколико дана донети су следећи закључци: 1) Да ће четници и Недићеве оружане снаге сарађивати у борби против НОВ у крајевима где се она налази; 2) да ће Недић у ту сврху пружити помоћ четницима у оружју и муницији; 3) да ће се рањени четници лечити у државним болницама, а по оздрављењу вратити у своје јединице; 4) да ће овај споразум ступити на снагу чим га буде одобрио Дража Михаиловић.¹⁴

Док су текли описани војнички и политички догађаји, Немци, квислинзи и четници извршили су злочине на више места у Србији. Терор је био нарочито бруталан у деловима Србије где није било јединица НОП-а. Почетком јануара окупатори и четници претресли су Стиг, Звижд и територију око реке Млаве и Пека, где су у сваком селу стрељали по неколико људи и палили куће. Осим тога, стрељали су у Пожаревцу десет затвореника, међу њима и два месна руководиоца Комунистичке партије. Крајем децембра 1943. и почетком јануара 1944. у Пожаревцу је ухапшено 80—100 одраслих и омладине. Истовремено су четници концентрисали снаге и претресали села пожаревачког округа вршећи терор под паролом „да се уништи свако ко је и комад хлеба дао партизанима”.¹⁵

¹² Дневни извештај команданта Југоистока за 27. II 1944. АВИИ, Мф.—В., Т.—501, Р—256, С—133.

¹³ Исто, за 28. II 1944. Исто, С—144—46.

¹⁴ Извештај официра за везу НДХ код команданта Југоистока од 28. марта 1944, АВИИ, НДХ, К—88—55/1—1.

¹⁵ Извештај Окружног комитета Пожаревац — Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 2. I 1944, 12. I и 26. I 1944, АИРПС, ПКС, 470, 472, 480.

Слична ситуација била је и на територији младењачког округа, а нарочито тешка у срезovima посавском, грочанском и јасеничком, где су у више села клали симлатизере НОП-а, мушкарце, жене и децу-

У периоду од 16. јануара до 15. фебруара 1944. стрељано је у Србији за одмазду 150, а ухапшено 984, а само у Београду 234 лица.^{16,18}

Месец дана касније војноуправни командант Србије у својим извештајима не наводи да је неко стрељан, али су зато била масовна хапшења. Од 16. фебруара до 15. марта 1944. само у Београду ухапшено је 311, а у осталим деловима Србије 1.479 лица.¹⁷

Немогуће је навести у којим местима и када су извршена овако масовна хапшења, јер недостају подаци. Зна се да су, на пример, Недићеве и бугарске јединице у јануару и фебруару у Јабланици, приликом потере за јединицама Народноослободилачке војске, у више села стрељале до 30 мушкараца и палиле зграде и сточну храну.¹⁸ У Београду је 7. фебруара Немачка служба безбедности ухапсила 15, а јужно од Ниша, 12. фебруара стрељала је 16 и ухапсила 30 талаца.¹⁹ Три дана касније, у Крушевцу је ухапшено 22 лица, осумњичена као комунисти. У простору између Зајечара и Лесковца 19. фебруара ухапшено је 60, а северно од Алекеишца 30 л.ца.²⁰

У току јануара нестала су два немачка војника, који су касније нађени мртви. Као одмазду за њихово убиство војни командант Југоистока за област Србију наредио је да се у селу Топоници ухапси 20 талаца. Међутим, становништво овог села се разбежало у околна села и салаше, тако да су ухапшена само четири таоца која нису била из Топонице.²¹ У народ су се за три године терора и злочина уселили страх и неповерење према окупатору, квислинзима и четницима, па је приликом њихове појаве бежао, остављајући куће и имовину.

У другој половини фебруара догодио се тежак злочин у Косовској Митровици, када су немачка полиција и албански квислинзи у затвору стрељали 360 лица. Истовремено је услед терора стигло око 1.800 избеглица са Косова.²²

Крајем фебруара Специјална полиција ухватила је у Шапцу око 90 грађана, који су после краћег саслушања спроведени у логор Бањицу.²³ У селу Равњу, у Подрињу, 27. фебруара стрељано је 35 заробљених партизана, који су покушали да се преко Дрине пребаце у Србију.²⁴

¹⁶ Месечни извештај команданта Југоистока од 16. I — 15. II 1944. АВИИ, НА, 28—20/1.

¹⁷ Месечни извештај команданта Југоистока од 16. II — 15. III 1944, АВИИ, НА, 22/1—2.8.

¹⁸ Окружни комитет Лесковац — Покрајинском комитету КПЈ за Србију 3. II 1944. АИРПС, PKS, 486.

¹⁹ Дневни извештај команданта Југоистока за 12. II 1944, АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—58.

²⁰ Исто, 15. II и 19. II 1944. Исто, С—64, 77.

²¹ АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—255, С—900—1.

²² Дневни извештај команданта Југоистока за 22. II 1944. о разговору Фелбер — Нојбахер 12. II 1944, АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—61, 95.

²³ ИАБ, XXIII—729.

²⁴ АИРПС, Хроника села Равње, стр. 80.

Нацисти су се трудили да за себе искористе постојећу лезу противречности у Србији. Међутим, опет су се на граници Србије појавили делови Оперативне групе дивизија НОВЈ, па, су окупатори највећи део својих снага концентрисали у правцу југозападне Србије, где је поново остварена сарадња четника, Немаца и квислинга. Већ 4. марта Фелбер је упозорио 1. бугарски корпус „да Тито има намеру да нападне српску област”.²⁵ Истовремено је издао заповест и за одбрану од десанта. Истог дана у Београду је извршена рација на оне који су, наводно, прекршили радни уговор. Ухапшено је 106 лица, која су одмах послата за Немачку.

Дан касније у Београду је ухапшено 15, а 7. марта 26 талаца.²⁶ Од 11. до 20. марта у Србији је ухапшено 311 лица.²⁷

У ноћи између 16/17. марта на прузи Београд—Пожаревац избачен је један немачки транспорт из колосека у Сувој Чесми. За тај напад стрељано је 70 мушкараца, жена и деце. У марту су поново нестала два немачка војника, па је војноуправни командант Србије наредио да се 20. марта у Петровом Селу ухапси 50, а у Подвршки, 24. марта, 42 таоца. Нарочито је било велико хапшење у току марта у Пожаревцу, када је ухапшено 73 лица, од којих је 14 стрељано.²⁸

Период од 20. до 31. марта 1944. окупатор је стрељао за одмазду 30, ухапсио у Београду 129, а у осталим местима Србије 537 талаца.²⁹

Док су нацисти и њихови сарадници терорисали народ у Србији почетком 1944, Врховни штаб НОВ и ПОЈ одлучио је да 2. и 5. дивизија поново продру у Србију. Још 20. фебруара Врховни штаб је одредио да овом операцијом руководи Штаб 5. дивизије. Замисао Врховног штаба била је: да 16. и 17. дивизија и остале јединице 3. корпуса форсирају Дрину и упадну из источне Босне у западну Србију, где би створили базу за даљни продор у Шумадију, а 2. и 5. дивизија да пређу Лим и да се преко Ибра пребаце у Топлицу и Јабланицу и да са тамошњим јединицама створе слободну територију између Ибра, Западне Мораве, Бугарске, Овчег поља и Косова, која би послужила као ослонац за офанзивна дејства према источној Србији, Шумадији и Македонији.³⁰

Истовремено, Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Србију добио је директиву од Врховног штаба „да покрене читав партијски и војни апарат у Србији за хитну мобилизацију људства и за формирање нових јединица.”³¹

Две поменуте дивизије већ су биле на западним границама Србије 18. марта. Иако је терен био веома тежак за брзе покрете трупа,

²⁵ Дневни извештај команданта Југоистока за 4. III 1944, АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—214, 217, 225.

²⁶ Десетодневни извештај команданта Југоистока од 1—10. III 1944, Исто, С—260.

²⁷ Исто, од 11—20. III 1944, Исто, С—304.

²⁸ ОК Младеновац — ПК-у за Србију од 19. III 1944. АИРПС, ПКС, 516; АВИИ, Мф. — В., Т—501, Р—256, С—372, 1082.

²⁹ Десетодневни извештај команданта Југоистока од 21—31. III 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—407.

³⁰ Опширније: П. Вишњић, н. д, 19—21.

³¹ Телеграм Врховног штаба од 25. II 1944. Архив за раднички покрет, ор. 62—53/VI 2—5.

а непријатељ непрекидно нападао, ипак су успеле до краја марта, уз непрестане борбе, да продру у долину Ибра.³² Очекивало се да ће непријатељ овим наглим упадом у Србију бити изненађен и да ће дивизије успети да остваре свој задатак. Међутим, Немачка обавештајна служба успела је да открије шифре којим су се служили Врховни штаб и поменуте јединице, па је непријатељ сазнао за циљеве и кретање ових дивизија, тако да је на време могао организовати одбрану у долини реке Ибра. Одбрану су сачињавале измешане немачке, бугарске, квислиншке и четничке јединице, а вођена је под шифром „Камерјегер“.³³

Ова на време организована одбрана успела је да задржи напад 2. и 5. дивизије народноослободилачке војске. Приликом окршаја у долини Ибра и једна и друга страна претрпеле су знатне губитке. На страни непријатеља било је 140 погинулих и рањених, а на страни јединица НОВ 30 мртвих и 64 рањена.³⁴

Друга и 5. дивизија нису се одмах повукле, него су се задржале у Србији до половине маја 1944. Покушале су да борбеним дејствима од Ибра продру на сектор Повлен—Маљен и да ту створе упориште, где би им савезници извршили дотур ратног материјала, а истовремено би помогле 16. и 17. дивизији да се пребаце преко Дрине и одатле да заједно дејствују у правцу Шумадије.

Међутим, непријатељ је наметнуо непрекидну борбу и овим јединицама онемогућио одмор и примање материјала, па су биле принуђене да се у другој половини маја повуку на слободну територију у Санџаку и Црној Гори.

Иако ова група дивизија није остварила постављени задатак Врховног штаба, њен боравак у Србији имао је велики војнополитички значај. Народ Србије уверио се да је Народноослободилачка војска значајна војничка снага, спремна да се бори за његову слободу. Ово сазнање знатно је подигло борбени морал становништва Србије.

За време борби са 2. и 5. дивизијом Немци су против јединица НОВ у Топлици предузели акцију под називом „Бергруч“. Већ 1. априла спалили су два села и стрељали 15 лица. Према немачким прорачунима, у овој операцији изгубило је животе око 600 лица.³⁵

Извршавајући директиву Врховног штаба НОВ и ПОЈ, руководство НОП-а у Србији знатно је омасовило јединице Народноослободилачке војске, тако да је почетком марта дејствовало девет бригада и више партизанских одреда. У оваквој ситуацији формирана је јединствена команда за јужну Србију, као Штаб јужноморавске оперативне зоне. Деветнаестог маја организована је прва дивизија у Србији. До 10. јула формиране су још четири. Поново су обновљени одреди у западној Србији, на пример: Мачвански, Чачански и Ужички.³⁶

³² Опширније: П. Вишњић, н. д.

³³ Ратни дневник команданта Југоистока за 29. III 1944. АВИИ, Мф. В., Т—501, Р—256, С—194.

³⁴ П. Вишњић, н. д, стр. 124.

³⁵ Дневни извештај команданта Југоистока за 1. IV 1944. АВИИ, Мф. В., Т—501, Р—256, С—400, 411.

³⁶ Мома Марковић, *Борба Србије 1941—1945*, Београд, 1951, 212—220.

У оваквом односу снага, окупатор, квислинзи и четници огорчено су се борили да задрже стечене позиције иако су се увелико осећали знаци деморализације, нарочито код четника и квислинга. У томе периоду вршили су злочине и терор над становништвом. Тако су од 15. марта до 15. априла стрељали за одмазду 40. и ухапсили 94 таоца. Посебно масовна хапшења била су у Београду, где је за месец дана ухапшено 202 лица.³⁷

Немци су дуго памтили своје губитке и тражили начина да их освете. Тако је, на пример, командант Гвоздене Капије на Дунаву после три месеца (8. априла) наредио да се за два нестала немачка војника поново претресе село Топоница. Међутим, становништво овог села, заплашено ранијим одмаздама, нмје се још било вратило кућама, па је од 17 осумњичених ухапшено само седам. Истовремено је епалњено 14 салаша.³⁸ У Краљеву је 24. априла проваљена партијска организација и ухапшено 15 чланова и симпатизера НОП-а. Дан касније откривена је четничка организација у Ваљеву и ухапшено 20 чланова.³⁹ Крајем априла у Костолцу је ухапшен један члан Месног комитета КПЈ и 28 симпатизера НОП-а.

Уколико су губили позиције у Србији, четници су све више прибегавали злочинима. Тако су 29. априла извршили један од најтежих злочина у току рата у селу Друговцу, где су од сто похватаних лица заклали 24, стрељали 41, спалили четири, а три лица су умрла од батина. Поред тога, у истом селу спалили су 120 кућа.⁴⁰

Немачки команданти и остали високи нацистички функционери опет су у априлу 1944. расправљали о томе какав став заузети према четничком покрету. Нојбахер се залагао за даље јачање „српских националних снага“ и за сарадњу са Дражом Михаиловићем, јер је преко Трифуновића обавештеи „да Д. М. мора да иде заједно са Немцима“. У разговору са Нојбахером Недић је пристао на сарадњу са Дражом, с тим да он (Недић) буде водећа личност у борби против НОП-а, да Дража обустави сваку опозицију „не само према немачкој војној сили него, пре евега, против српских власти и да напусти сваку самосталну акцију према становништву“. Он је сматрао да би најбоље решење било да Дража напусти земљу, али је био спреман да га толерише у шуми, с тим да задржи ограничену пратњу и да распусти остале одреде.⁴¹

Без обзира на извесне резерве окупатора према четничком покрету, сарадња са четницима је оцењена позитивно, нарочито садеј-

³⁷ Месечни извештај команданта Југоистока од 15. III — 15. IV 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—590.

³⁸ Извештај мајора Вагнера 24. IV 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—255, С—1137, 1170.

³⁹ Окружни комитет Пожаревац — Покрајинском комитету за Србију од 13. V 1944. АИРПС, ПКС, 558; Дневни извештај за 24. и 25. IV 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—590, 598.

⁴⁰ Опширније: АИРПС, Хроника села Друговца, 166—174.

⁴¹ Забелешке о разговорима Нојбахер—врховни командант Југоистока и Нојбахер—Недић од 11. IV 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—458, 460.

ство приликом продора 2. и 5. дивизије НОП-а у Србију. „Протери-вање комунистичких снага из Србије не значи само војнички, него и политички успех за окупационе снаге. Први пут под немачким руководством против комунизма ујединиле су се снаге које су се међусобно налазиле у оштрој супротности (као СДК и четници), упркос томе што се из те кооперације није успело да оствари трајније окупљање свих националних снага и тиме да се преведе претежан део српског народа под немачко руководство.”⁴² Осим тога, у истом извештају наглашава се да су непријатељства између НОП-а и четника изванредно користила окупатору.

Током маја било је још колебања какву политику коначно водити према четницима. Дилеме су трајале све док војни заповедник Југоистока, 16. маја 1944. године, није издао смернице за држање према четничком покрету.

„1. Покрет Д. М. био је и остаје непријатељ.

2. Њихова сарадња са немачким и српским легалним одредима против црвених је због сазнања да су комунисти њихов непријатељ број 1. Непријатељ број 2 остаје окупатор.

3. Сарадња се користи да се попуни врло слаб фонд муниције.

4. На основу садашњих искустава четници се ангажују делимично и оклевајући против црвених, вероватно у настојању да не проливају крв. Поред напада на наше трупе, такође принудно регрутовање, спречавања сакупљања стоке и жита, претња српским чиновницима и представницима итд. Све то оценити и третирати као непријатељско држање.

Свако ново формирање или обнављање покрета Д. М. треба свим средствима спречити.

Међутим, четнике који се налазе у борби против комуниста не спречавати и помагати их.

Лиферовање муниције врло штедљиво и то само месно или код акционих борби уз контролу. Такође и санитетског материјала. Издавање муниције захтева у сваком случају одобрење војног заповедника Југоистока.”⁴³

После потписаних уговора о сарадњи, 1944. године четници су се обавезали да обезбеђују југозападну границу Србије против јединица НОВ и да буду нека врста претходнице окупаторских снага. Четничке војводе, Кесеровић и други, учествовали су заједно са 1. брдском и другим немачким и квислиншким снагама у борбама против НОП-а на територији Јабланица-Јастребац. Четници су углавном тражили да преговарају и одржавају сарадњу са немачким официрима „а не

⁴² Месечни извештај од 16. IV — 15. V 1944. Исто, С—775.

⁴³ Смернице за држање према четничком покрету од 16. V 1944. Исто. С—754—5.

са Гестапоом и дипломатима".⁴⁴ Сарадшу су остварили и продужили четнички вођи Нешко Недић, Калабић, Раковић и други.⁴⁵

Намера окупатора у лето 1944. била је следећа: „1. Да организује велику операцију против лартизанских снага у југоисточној Србији (у простору Лесковац—Лебане—Јастребац). 2. Да оштро контролише четничке одреде, по могућности да их врати у завичај и деморалише.

Да повећа Српски добровол>ачки корпус на 15 батаљона и да он постане основна снага и да се њој подреде све остале које сарађују са окупатором."⁴⁶

Међутим, развитак историјских догађаја отишао је сасвим другим током. У Србији су фактички друге снаге држале власт. У југоисточној Србији власт су суверено држале јединице Народноослободилачке војске, а у осталим крајевима четнички покрет који је потпуно паралисао квислиншку власт, која се добрим делом укључила у равнгорске одборе.

Бомбардовања градова од савезничке англо-америчке авијације довела су до дезорганизације немачке и квислиншке власти и живота по градовима. Из Београда је побегла Недићева квислиншка влада и највећи део становништва и радника, па су Немци употребили принудне мере да врате раднике у градове.

Немачки команданти у Србији колебали су се коме да дају предност, Недићу или Дражи Михаиловићу. На крају су се одлучили за Недића, па је у мају било актуелно питање појачања Српског добровољачког корпуса и федерације „СЕЗАМО" (Србија, Санџак и Црна Гора). Нојбахер је за ову идеју о федерацији успео да придобије и Фелбера, позивајући се на Хитлерово мишљење. Војни заповедник Југоистока и Србије затражио је сагласност ОКВ. Међутим, убрзо је стигао одговор да „проблем СЕЗАМО није зрео за разговор" и да се о њему „не сме даље расправљати."⁴⁷ На тај начин су пропали последњи Нојбахерови покушаји да се учине било какви уступци квислингу Недићу и његовој влади.

⁴⁴ Дневни извештај за 19. и 20. V 1944. Исто, С—766, 769, 657. Капетан Абвера Јозеф Матл, један од учесника у овим преговорима сада професор славистике у Грацу, пише: „У току нове немачке политике која је започела у јесен 1943. наименовањем Хермана Нојбахера за специјалног опуномоћеника за Југоисток, који је добио задатак да на целом подручју Југоистока прикупи све антикомунистичке снаге, дошло је до споразума између Недића, Љотића и Павла Ђуришића, команданта четничких одреда у Црној Гори и Санџаку. Овим споразумом требало је координирати борбу српских добровољачких јединица и четничких одреда Павла Ђуришића, но услед сталних интрига у штабу Михаиловића против сарадње са Недићем и Љотићем, тек на основу преговора између Љотића и генерала Мiroслава Трифуновића, Михаиловићевог опуномоћеника, између 17. и 19. маја 1944. дошло је до стварног уједињавања свих националних снага ... и до одговарајућег координирања политичких задатака у духу заједничког антикомунистичког фронта." Ј. Матл, „Југославија у другом светском рату", стр. 111. У приручнику *Источна Европа*, том *Југославија*, издавач Вернер Маркерт, Келн—Грац, 1954.

⁴⁵ Извештај мајора Вејела — Вајксу 13. V 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—788.

⁴⁶ Исто, С—788.

⁴⁷ Ратни дневник за 29. V 1944. и седмодневни извештај 21—28. V 1944. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—256, С—658, 867.

Остатак времена до ослобођења Србије окупатори су употребили више на одбрану него на напад. Углавном, четнички покрет нису више прогнали, што произлази из извештаја о четничким губицима, упркос постојећим смерницама о држању према њима. Све снаге биле су усмерене против јединица НОВ, али не више да их униште, него да се одбране од тих набујалих снага које су претиле сваког тренутка да збришу окупаторе и њихове сараднике.

Нојбахер је у пролеће 1944. успео да уз помоћ Калтебрунера потисне Мајснера. На његово место дошао је Берендс, познат још из афере Тухачевски, јер је био организатор фалсификовања докумената која су касније, преко Бенеша, дошла у руке Стаљину и због којих су изгубили животе Тухачевски, Јакир, Јегоров и други истакнути совјетски генерали.

Окупатор је и даље вршио злочине, али више није имао ни времена за масовне одмазде нити су му то дозвољавале јединице НОП-а. Двадесет шестог маја затражено је да се стреља 50 талаца за убиство једног немачког војника у Бору. Проваљене су и неке партијске организације у унутрашњости Србије; у Аранђеловцу су ухапшена 23 мушкарца и 8 жена; јужно од Смедерева ухапшено је 70 припадника и сарадника НОП-а⁴⁸ Велико хапшење извршено је крајем маја у Прокупљу, када је ухапшено око 50 мушкараца, жена и омладине.

Окупатор није више толико вршио злочине колико је улагао напоре да што више опљачка материјалних добара. У току зиме и пролећа 1944. сакушвано је око 34.000 t кукуруза и лиферовано у Рајх.⁴⁹ Постигнута је највећа производња у Трепчи и Бору. Ухапшена лица која нису стрељана послата су у Немачку на принудан рад у ратној индустрији. Унутар Србије уведена је општа обавеза, рада.

У току 1944. окупатори су вршили терор углавном по градовима и дуж главних комуникација, а квислинзи и четници по селима. Повремено су вршена стрељања и у јуну и јулу. Тако је 12. јуна, због саботаже на пруги Ниш—Сталаћ, код села Мрзенице, стрелано у Крушевцу десет талаца.⁵⁰

Значај Народноослободилачке војске Југославије за даљи развој рата на Балкану схватила је и Немачка врховна команда и, пошто није располагала значајнијим снагама да врши крупне нападе, покушала је ваздушним десантом да уништи руководство НОП-а са Јосипом Брозом на челу. Међутим, десант на Дрвар није успео и Врховни командант са члановима Врховног штаба пребацио се на острво Вис.

Тамо је Национални комитет, водећи се закључцима Другог заседања АВНОЈ-а, да би изборио признање у сложеним међународним условима, одлучио да поведе разговоре са избегличком краљевском владом др Ивана Шубашића. Споразум Тито — Шубашић из јуна 1944. представља крупну политичку победу народноослободилачког покрета, јер се нова краљевска влада одрекла Драже Михаиловића и четника и признала основне тековине које су југословенски народи извојевали у дотадашњој борби под руководством Комунистичке пар-

⁴⁸ Дневни извештај за 29. V 1944. Исто, С—857.

⁴⁹ Месечни извештај од 16. III — 15. IV 1944. АВИИ, Мф,—В., Т—501, Р—256,'

—⁵⁷²₅₀ АВИИ, НА, 20/18.

тије Југославије. Овим споразумом, у ствари, решен је међународни положај нове Југославије.

Без обзира на ова међународна признања, окупатори и њихови сарадници упорно су настојали да по сваку цену задрже Србију у својим рукама. По замисли војноуправног команданта Србије требало је српске дивизије (21, 22, 24. и 25) заокружити па уништити или их потиснути, а истовремено не дозволити деловима Оперативне групе дивизија НОВЈ да продру у Србију. Почетком јула почела је тзв. непријатељска топличко-јабланичка офанзива, у којој су учествовале немачке и бугарске јединице, као и јединице њихових сарадника. Непријатељ није успео да уништи ове дивизије Народноослободилачке војске Србије, али је привремено неутралисао њихова дејства.

За време извођења ове операције у Србију је стигао новоосновани Главни штаб НОВ за Србију са Кочом Поповићем на челу, који је својим искуством знатно допринео да ове младе дивизије изврше низ већих маневара.

Притисак непријатеља на јединице НОВ у Србији нагло је ослабио после избијања делова Оперативне групе дивизија на Копаноник. Нови продор ове групе омогућио је јединицама у Србији да поново поврате слободну територију, коју су изгубиле у току непријатељске топличко-јабланичке операције.⁵¹

Највише руководство НОВ било је свесно значаја који Србија има за даље вођење рата против непријатеља на територији Југославије. Зато је упорно настојало да делови Оперативне групе дивизија продру у Србију. О томе друг Тито каже: „Нас никада за читаво вријеме што смо били ван Србије није напустила мисао да морамо, чим за то буду створени услови, доћи натраг у Србију, коју смо сматрали веома важним фактором за свршетак ослободилачке борбе... Србија нам је била важна из више разлога: први разлог је био тај што је било много квислинга који су завели страховит терор против народа. Друго, ми смо сматрали да се борбом коју смо водили води социјална борба за нови друштвени систем против старог система, и да ће нам, ако у Србији оставимо ове реакционарне елементе који су остали уз помоћ Нијемаца, бити врло тешко, пошто ми у Србији гледамо један од најглавнијих фактора наше националне заједнице, по њеном броју и иначе. Ми смо настојали да у Југославији Србија не буде Вандеја и да реакционари не праве од ње једно жариште које би касније могло довести до страховитог грађанског рата...”⁵²

Овога пута Оперативна група дивизија НОВЈ успела је да крајем јула и почетком августа 1944. преко Ибра и Копаноника продре у Топлицу и споји се са јединицама НОВ у Србији. Непријатељ је покушао да задржи остале јединице НОВ да не продру у Србију, па је предузео нову офанзиву у Санцаку у Црној Гори. Вештим маневрима 1. пролетерски и 12. корпус успели су да продру у Србију у другој половини августа и почетком септембра 1944. На тај начин у Србији се пробило седам дивизија НОВ и са пет дивизија, колико их је било

⁵¹ *Ослободилачки рат* . . . , стр. 253—257.

⁵² Јосип Броз Тито, *Сећање на дане ослободилачког рата и револуције*, Комунист", 6. IV 1961.

у Србији, почела је борба за коначно ослобођење од немачких окупатора и домаћих издајника.⁵³

Непријатељ се није лако предавао. Поново је дошло до преговора о заједничкој акцији против НОВ Југославије, најпре између Недића и Драже, а затим између Немаца и четника. О тим преговорима Недић је после рата на саслушању рекао:

„У 1944. Дража Михаиловић је тражио да одредим извесне делегате ради преговора. Са своје стране ја сам одредио Михаиловића и Димитрија Љотића. Илија Михаиловић је у више наврата одлазио код Драже и био је увек примљен, док је Љотић био 2 пута али само у Штабу, док од стране Драже Михаиловића није био лично примљен.

Јула месеца посредством Драгог Јовановића дошло је до првог састанка између мене и Д. М. На овом састанку радило се о томе да се створи апарат који ће у датом моменту после немачког слома да преузме власт у земљи. Том приликом постављени су ми од Драже услови за лифровање оружја. Његови су захтеви у овом погледу били и сувише велики, али су делимично од моје стране прихваћени и испуњени.“⁵⁴

Истовремено је Дража ступио у преговоре са Немцима, молећи да се ти преговори окончају до 20. августа. Од Немаца је тражио око 50.000 пушака. Нојбахер се и овог пута залагао да му се да оружје, заплењено од бивше југословенске војске, које се налазило у Мађарској, позивајући се на Хитлерову наредбу да се четницима даје повремена помоћ. Међутим, чини се претегао је страх да би се то оружје могло окренути против Немаца, као што је било у Бугарској, па му нису испуњени захтеви.

Немачки окупатор и његови сарадници вршили су злочине све до последњег дана боравка на територији Србије. Нарочито су била честа стрељања из логора Бањица, о чему је већ било речи. У борби против преосталих припадника илегалног НОП-а у Београду посебно се ангажовала Специјална полиција. Она је успела 28. јула 1944. да ухапси руководиоца партијске технике Покрајинског комитета КПЈ за Србију Светислава Каначког. Одмах после његовог хапшења, 29. јула, откривено је више партијских пунктова а у Крајинској улици бр. 36 штампарија „Гласа“, листа Народноослободилачког фронта Србије. Пружајући оружани отпор, типографи Бранко Ђонових и Слободан Јовић су последње хице из пиштоља наменили себи. У овој провали ухапшено је више од 20 лица која су радила у партијској техници или била с њом повезана.⁵⁵

Крајем јула Немци су блокирали село Церје и из њега интернирали 140 лица.⁵⁶

У другој половини августа извршена је провала и хапшење сарадника НОП-а у Чачку и у селима Атеници и Трнави. Само у селу Трнави ухапшено је десет лица и одведено у логор Бањица.⁵⁷

⁵³ Колектив совјетских и југословенских аутора, *Београдска операција*, Бгд, 1964, 70—76.

⁵⁴ Изјава Недића на саслушању од 9. I 1946. у Београду. ИАБ, XIX — bUl.

⁵⁵ Ј. Марјановић, н. д. 310—11; „Ново време“, 21. IX 1944; Тома Расулић, *Врели брегови*, Београд, 1969, 334—339.

⁵⁶ АИРПС, Хроника села Каменица, стр. 98.

⁵⁷ Исто, Хроника села Трнавe, стр. 46.

Недићева влада је крајем јула и почетком августа покушала да изврши мобилизацију, по наређењу Немаца; међутим, мобилизација је потпуно пропала. Ништа боље нису прошли ни четници са мобилизацијом у септембру 1944. године.

Недић је половином августа, на захтев војноуправног команданта Србије, издао наређење свим окружним начелницима, управнику града Београда и командантима његових оружаних одреда, као и шефу логора Бањица да затворе у логор привремено или трајно сва она лица која су против окупатора и која је он сврстао у шест категорија.⁵⁸ Међутим, акупатори и шихови сарадници нису имали више времена да то спроведу.

Продор Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију и приближавање Црвене армије границама Србије озбиљко је угрозило даљи опстанак окупатора и изазвало процес масовног опредељивања ерпског народа за НОП.

Ускоро су јединице Црвене армије, после иступања Румуније, 24. августа, и Бугарске, 8. септембра, из Тројног пакта избиле 14. септембра на границе Југославије. Новонастала војнополитичка ситуација неодложно је захтевала усаглашавање дејства двеју савезничких армија. Национални комитет поверио је свом председнику Титу да септембра 1944. оде у Москву и постигне споразум о заједничким дејствима, с тим да се совјетске трупе по завршетку борбених задатака повуку из Југославије. Основни циљ садејства био је да се разбије немачка армијска група „Србија“, да се ослободе окупирани рејони Србије и Београд и да се спречи повлачење немачких јединица са југа Балканског полуострва. Овај план убрзо је реализован.

За то време Немци су се припремали за одбрану. Немачки командант за Југоисток, 3. октобра, прогласио је Београд оперативним подручјем. Функцију квислиншке владе преузеле су немачке власти, а квислиншка влада Недића повукла се са окупаторским позадинским властима у Беч. Недићева влада именovala је Драгог Јовановића за изванредног владиног комесара на територији Београда. Према тој уредби он је имао „најшира овлашћења ради одржавања јавног реда и безбедности, свака његова одлука сматраће се по закону основана и извршна“. Међутим, никакве наредбе а ни оружани отпор окупатора и њихових сарадника нису могли задржати јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије. Београд је ослобођен 20. октобра 1944. У тој операцији учествовали су раме уз раме борци из разних крајева Југославије и Совјетског Савеза. У борби за ослобођење Београда погинуло је око 3.000 припадника Народноослободилачке војске Југославије и око 1.000 бораца Црвене армије. До краја 1944. потпуно је ослобођена Србија.⁵⁹

Немачки окупатори и њихови сарадници, приликом повлачења, нису се задовољили само да уништавају људске животе, него су хтели да иза себе оставе потпуну пустош. Све комуникације, мостове и значајније зграде у Србији уништили су. Истовремено су опљачкали све што су могли понети. Тако су и у Београду уништили, ра-

⁵⁸ ИАБ, X—603.

⁵⁹ Опширније: *Београдска операција 20. октобар 1944.*

зорили и спалили све значајније зграде, културне и државне установе; Прву мушку гимназију, Бачку трпезу, Стари двор, Јавну берзу рада, Радио-станицу, зграду Министарства грађевина, Другу женску гимназију, Руски дом, Народну банку, зграду Универзитета, Коларчевог народног универзитета и низ других зграда, нарочито у центру града и код Калемегдана.

У згради у Васиној улици број 22. затворили су подрум у који се склонило преко 20 грађана, па су зграду минирали, тако да су изгинули сви који су се ту налазили.⁶⁰

Штете које је причинио окупатор у повлачењу биле су тако огромне да их је тешко проценити. Једном речју, цела Србија била је разорена и опљачкана.

⁶⁰ „Саопштење“, бр. 7—33, стр. 202—225.